

СПЕСІВЦЕВ Д. С.,
кандидат юридичних наук,
старший викладач кафедри цивільно-
правових дисциплін
(Волинський національний університет
імені Лесі Українки)

УДК 347.5+341.384

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2022.5.9>

ІМУНІТЕТ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ У СПРАВАХ ПРО ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ, ЗАВДАНОЇ У ХОДІ ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ

Стаття присвячена визначенню правової природи імунітету держави, його видів, а також порядку застосування цієї концепції у випадку притягнення до цивільно-правової відповідальності держави, яка завдала шкоду особистим немайновим благами фізичних осіб, а також майновим благам фізичних, юридичних осіб і публічних утворень у ході збройної агресії проти іншої країни.

Піднята проблема розглядається в аспекті збройної агресії Російської Федерації проти України. Автор звертається до судової практики українських судів щодо вирішення відповідної проблематики. Глибокому осмисленню піддається сутність імунітету держави з точки зору державного суверенітету, а також випадки обмеження у застосуванні принципу державного імунітету.

Формується висновок, що концепція абсолютного судового імунітету держави у тому числі і у приватноправових питаннях перебуває у безпосередньому прямому конфлікті з феноменом збройної агресії. Це правило було запроваджено для мирного вирішення спорів і повинно застосовуватися, відповідно, у мирний час. Якщо одна зі сторін обрала збройну агресію як спосіб вирішення спору, застосовувати це правило марно, адже агресор застосовує полярно протилежний інструментарій забезпечення своїх інтересів і не можна очікувати від нього поступок у цьому питанні. Обраний ним шлях – є крайнім і при цьому недопустимим в сучасності. У зв'язку з цим і контрзаходи повинні бути адекватними.

Обґрунтовується, що широкомасштабне збройне вторгнення Російської Федерації на територію України і порушення у ході його здійснення законів і звичаїв війни, зокрема шляхом завдання шкоди особистим немайновим і майновим благам фізичних і юридичних осіб виводить державу-агресора за межі її державного суверенітету, зокрема і за територіальною ознакою, і виключає перешкоди для українських судів розглядати справи про притягнення державу-агресора до цивільно-правової відповідальності за завдану шкоду.

Ключові слова: війна, «спеціальна військова операція», імунітет держави, цивільно-правова відповідальність, відшкодування шкоди.

Spiesivtsev D. S. Immunity of Russian Federation in cases of compensation for the damage caused during armed aggression against Ukraine

The article devoted to determination of juridical nature of state's immunity, its kinds and the order of application of appropriate juridical principle in case of bringing of the state that caused damage to personal non-material goods of physical persons and to material of physical person, legal entities and public entities during armed aggression against other state to justice.

The above-mentioned problem is considered in aspect of armed aggression of Russian Federation against Ukraine. The author attends to the judicial practice

of Ukrainian courts of solving appropriate problematic. The juridical nature of state's immunity is deeply analyzed paying considerable attention to the essence of state's sovereignty and to cases when appropriate legal principle is limited.

It is concluded that the concept of absolute judicial immunity of the state in particular in private juridical issues is in direct conflict with phenomenon of armed aggression. Appropriate rule has been established for peaceful solving of disputes and has to be used in time of peace. But when one state choose the armed aggression as a mean of solving the dispute it does not make sense to apply rule of immunity because the aggressor is using polar opposite instruments to satisfy his interests. So it is unlikely to wait from him approval of judicial hearings of cases against him. The way that has been chosen by aggressor is radical and unacceptable nowadays. Thus the counter-measures need to be adequate.

It is substantiated that wide-scale armed invasion of Russian Federation in to the territory of Ukraine and violation of laws and customs of war in particular by causing damage to personal non-material and material goods of physical persons and legal entities withdraw the state-aggressor out of its state immunity (in particular by territorial sign) and in this way removes the barriers for Ukrainian courts to consider the cases of bringing state-aggressor to civil legal responsibility for damage caused during armed conflict.

Key words: war, "special military operation", state immunity, civil juridical responsibility, compensation for damage.

Постановка проблеми. В умовах широкомасштабного збройного вторгнення Російської Федерації на територію України, що розпочалось 24 лютого 2022 року, концепція імунітету держави від розгляду щодо неї справи у межах іншого правопорядку виступає однією з перешкод для притягнення агресора до цивільно-правової відповідальності за шкоду, завдану ним у ході воєнних дій.

У зв'язку з цим розгляд правової природи імунітету держави, його видів, а також виключень щодо його застосування здатен сприяти пошуку рішення конкретної практичної проблеми яка полягає у притягненні держави-агресора до цивільно-правової відповідальності за шкоду, завдану ним у ході воєнних дій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми імунітету держави, а також його значення для функціонування цивільно-правових механізмів відшкодування шкоди, завданої нею у ході збройної агресії проти іншої країни розглядалися такими вченими правниками як М. М. Агарков, Г. Н. Амфітеатров, М. Бломфілд, Р. М. Буксбаум, Я. А. Ганкович, А. М. Демчук, Д. В. Дождев, Н. Л. Дювернуа, Г. В. Єжова, Д. Л. Кагліоті, Е. Е. Кузьмін, Н. Малдер, В. І. Ольшанченко, В. Є. Рубаник, В. Н. Сатолін, О. В. Ткаля, Н. А. Фурсіна, В. Л. Яроцький та ін.

Постановка завдання. Мета статті полягає у визначенні правової природи імунітету держави, його видів, а також порядку застосування цієї концепції у випадку притягнення до цивільно-правової відповідальності держави, яка завдала шкоду особистим немайновим благами фізичних осіб, а також майновим благам фізичних, юридичних осіб і публічних утворень у ході збройної агресії проти іншої країни.

Основний матеріал дослідження. Проблема імунітету держави має досить глибокий і водночас комплексний характер й тягнеться своїм корінням у середньовіччя [1, с. 297]. У подальшому цей принцип застосовувався протягом досить тривалого часу в період переходу до республік. При цьому його застосування також підтримувалось диктатурами.

Імунітет держави розглядають у юридичній літературі як неосудність однієї держави іншою [2, с. 118]. Його також називають судовим імунітетом – непідсудністю однієї держави судовим інстанціям іншої [1, с. 297]. Його компонентами виступають імунітет держави від попереднього забезпечення позову, від примусового виконання рішення суду, імунітет державної власності [1, с. 297; 3, с. 118 – 119].

Цей принцип спрямовувався на забезпечення у певній мірі «недоторканості» держави для фізичних і юридичних осіб. При цьому «недоторканість» може мати абсолютний характер і забезпечувати повну неможливість судового розгляду справи проти іноземної держави (абсолютний імунітет) [1, с. 297], або обмежений і забезпечувати можливість судового розгляду справи лише в окремих чітко визначених випадках (обмежений імунітет).

У контексті збройної агресії Російської Федерації проти України імунітет держави-агресора забезпечують два рівні нормативно-правових актів, а саме: міжнародний і національний.

На міжнародно-правовому рівні це питання урегульоване положеннями Європейської конвенції про імунітет держав 1972 року [4], а також Конвенції ООН про юрисдикційні імунітети держав і їх власності 2004 року [5]. Конвенція 1972 року не розкриває сутності імунітету держави, але при цьому у преамбулі окреслює передумови складання цього нормативно правового документа, в якості яких виступило, зокрема «існування у міжнародному праві тенденції до обмеження тих випадків, коли держава може посылатись на імунітет в іноземних судах» [4].

При цьому важливо, що 10 статей з 41, що містяться у Конвенції 1972 року, присвячені саме випадкам обмеження імунітету держави [4].

Сутність імунітету держави розкривається, зокрема в статтях 5 і 6 Конвенції ООН про юрисдикційні імунітети держав і їх власності 2004 року. Статтею 5 встановлюється, що держава користується імунітетом відносно себе і своєї власності від юрисдикції судів іншої держави з урахуванням положень цієї Конвенції.

Стаття 6 встановлює, що держава забезпечує імунітет держав, визначений статтею 5, утримуючись від здійснення юрисдикції при розгляді у своїх судах справ, порушених проти іншої держави і з цією метою забезпечує, щоб її суди за своєю власною ініціативою ухваливали рішення про дотримання імунітету іншої держави у відповідності зі статтею 5 [5].

У контексті збройної агресії Російської Федерації проти України принципово важливими є, зокрема стаття 11 Конвенції 1972 року і стаття 12 Конвенції 2004 року, які встановлюють неможливість посилання держави на імунітет від юрисдикції у суді іншої держави, якщо судова справа стосується відшкодування шкоди за тілесне ушкодження чи майнові збитки, спричинені фактом, який мав місце на території держави, де відбувається розгляд справи, і особа, як спричинила шкоду, знаходилась там на момент, коли цей факт мав місце [4].

На національному рівні державний імунітет іноземної країни забезпечує частина перша статті 79 Закону України «Про міжнародне приватне право», яка встановлює, що пред'явлення позову до іноземної держави, залучення іноземної держави до участі у справі як відповідача або третьої особи, накладення арешту на майно, яке належить іноземній державі та знаходиться на території України, застосування щодо такого майна інших засобів забезпечення позову і звернення стягнення на таке майно можуть бути допущені лише за згодою компетентних органів відповідної держави, якщо інше не передбачено міжнародним договором України або законом України [6].

Необхідність вирішення відповідної проблеми постала перед Касаційним цивільним судом у складі Верховного Суду при розгляді справи № 308/9708/19 за позовом про відшкодування моральної шкоди, завданої позивачці та її дітям у зв'язку із загибеллю її чоловіка й батька її дітей унаслідок збройної агресії Російської Федерації на території України.

Приступаючи до розгляду справи Суд, зокрема виходив з того, що незважаючи на те, що Україна не є учасницею зазначених вище Конвенцій, вони відображають тенденцію розвитку міжнародного права щодо визнання того, що існують певні межі, в яких іноземна держава має право вимагати імунітет у цивільному процесі. Отже, після початку війни в Україні з 2014 року суд України, розглядаючи справу, де відповідачем визначено Російську Федерацію, має право ігнорувати імунітет цієї країни та розглядати справи про відшкодування шкоди, завданої фізичній особі в результаті збройної агресії Російської Федерації, за позовом, поданим саме до цієї іноземної країни.

При цьому Суд виходив з одних і тих самих мотивів для подолання імунітету Росії, незважаючи на існування у межах національного правопорядку окремого положення, яке забезпечує такий імунітет [7].

Учені-правники для ефективного формального подолання судового імунітету Російської Федерації в українських судах пропонують, зокрема відступити від правила судового імунітету, керуючись принципами розумності та справедливості [8]. Однак цьому шляху є і альтернативний, який полягає у внесенні змін до статті 79 Закону України «Про міжнародне приватне право» частинами першою – третьою якої, власне і запроваджено судовий імунітет іноземної держави [6]. Цю статтю варто доповнити частиною п'ятою, зокрема такого змісту:

«5. Судовий імунітет не поширюється на країну, визнану державою – окупантом згідно із законом України та/або визнаною державою – агресором по відношенню до України згідно із законодавством».

Водночас слід зважати на те, що положення статті 79 зазначеного Закону мають процедурний характер і стосуються пред'явлення позову до держави-агресора, а не власне механізмів цивільно-правової відповідальності. У зв'язку з цим зняття судового імунітету по справах щодо відшкодування шкоди ніяким чином не корелює із принципами дії матеріального закону у часі. Тобто якщо шкода була завдана особі збройною агресією Росії до вступу в силу відповідних змін, це не означає, що позов про її відшкодування не може розглядатись. Склад правопорушення визначається на момент завдання цієї шкоди. У зв'язку з чим її завдання має протиправний характер незалежно від судового імунітету Російської Федерації. Відповідні зміни лише розблокують можливість судів повноцінно без зайвих перешкод розглядати відповідні справи.

У цілому слід зважати на те, що у концептуальному розумінні правило судового імунітету, яке отримало закріплення у положеннях чинного цивільного законодавства України як результат розвитку концепції взаєморозуміння між державами, взаємної поваги до суверенітету і правопорядків один одного і в основу якого покладається добра воля обох держав, тобто як тієї, яка розглядає справу (і від якої очікується справедливий її розгляд незважаючи на те, що позивачем може бути резидент цієї держави), так і тієї, щодо якої такий розгляд здійснюється (яка, надаючи згоду на розгляд справи очікує справедливого відношення до себе) не завжди відповідає характеру ситуації у якій воно застосовується. У контексті збройної агресії Російської Федерації проти України застосування абсолютного імунітету взагалі є тим, що в народі називають «прострелити собі ногу». Саме тому, слід вважати, цей принцип було у значній мірі проігноровано вже під час Першої світової війни у рамках застосування підходу, назва якого згодом укорінилась як «англосаксонський» [Див.: 9, с. 525–526; 10, с. 510, 528].

Однак дуже важливо, що при суто формальному юридичному підході до проблеми державного імунітету, вона не є настільки однозначною. Адже, як ми зазначили вище, в основу концепції державного імунітету покладається суверенітет відповідної держави. Як зазначає М. В. Барандій, термін суверенітет (від лат – *supremus*) означає вищий або верховний. Звідси логічно слідує, що суверенна влада держави є верховною владою, зокрема у тому розумінні, що по відношенню до влади інших держав, вона являє собою повноваження вищої юридичної сили відносно інших суб'єктів, на яких вона поширюється, зокрема фізичних та юридичних осіб. При цьому, як влучно зазначає вчена, верховенство влади знаходить втілення, зокрема у можливості встановлювати у суспільстві єдиний правопорядок, визначати повноваження державних органів, наділяти службових і посадових осіб, а також громадян суб'єктивними правами і покладати на них суб'єктивні обов'язки, у легітимному використанні сили в рамках її території для захисту цієї влади на внутрішньому рівні та для недопущення зовнішнього втручання [11, с. 308]. Інакше кажучи, суверенітет держави, по-перше, поширюється на її територію, а, по-друге полягає у верховенстві влади такої держави на відповідній території.

Концепція державного імунітету, своєю чергою, являє собою результат розвитку концепції державного суверенітету у зовнішньому правовому полі. В її основу покладається повага до суверенітету держави не лише у контексті верховенства її влади на певній території, однак також і поваги до неї як до влади, що за своїм правовим рівнем і статусом не завжди може перебувати у відносинах з фізичними і юридичними особами за умови, що обидва учасники таких відносин вважатимуться юридично рівними по відношенню один до одного. За загальним правилом, держава може вступити у такі відносини і допустити юри-

дичну рівність по відношенню до фізичних і юридичних осіб у суді іншої держави лише за власної загоди. Адже, по-перше, у такому разі вона відмовляється використовувати привілеї свого правового статусу відносно відповідних фізичних і юридичних осіб; по-друге, визнає, зокрема цивільне право, яке санкціонується іншою державою, як таке, що поширюється на неї, хоча вона його безпосередньо не санкціонувала і не визнала його постійну юридичну силу над собою; по-третє, така держава дає згоду на те, щоб суд, тобто орган державної влади, а фактично інша держава, здійснювала судочинства відносно неї, тобто мала судову владу над відповідною державою.

Водночас концепція обмеженого суверенітету базується на тому, що в певних відносинах держава виступає як приватна особа, у зв'язку з чим притягнення її до відповідальності ніяким чином не зачіпає її суверенного статусу.

Але, повертаючись до сутності державного суверенітету, необхідно акцентувати увагу на тому, що йдеться про владу на території відповідної держави. У тому ж випадку, коли одна держава використовує свої збройні сили за межами своєї території і наносить у такий спосіб шкоду іншій державі, фізичним чи юридичним особам або територіальним громадам, то у такому випадку її дії не охоплюються її державним суверенітетом, оскільки у такий спосіб вона порушує його територіальні межі, виходить за його рамки.

Звичайно, у такому разі можна посилатись на наведені нами вище положення й стверджувати про те, що це не відміняє тієї обставини, що розгляд судами України справ за позовами проти Російської Федерації без її згоди і притягнення цієї держави до цивільно-правової відповідальності за законодавством України ставить суди України, а фактично державу України, у своїй судовій владі вище за Росію.

Однак, знову ж таки, повертаючись до територіального аспекту суверенітету, слід констатувати, що на території України війська Росії і держава Росія не користуються імунітетом, оскільки виходять за його територіальні межі у зв'язку з чим на території України відповідні суб'єкти діють як приватні особи. Водночас, що дуже важливо, так це те, що на користь такого підходу виступає характер вчинюваних Російською Федерацією в особі її збройних сил правопорушень на території України. По-перше, завдання шкоди життю і здоров'ю фізичних осіб, майну фізичних чи юридичних осіб, держави чи територіальних громад на території України, які перебувають під захистом цивільно-правового порядку України, незалежно від того чи пов'язані відповідні суб'єкти і майно з міліарними функціями, є порушенням такого порядку і водночас втручанням у суверенітет держави Україна, а тому не може вважатись суверенним правом Росії. Тому у такій ситуації відбувається не боротьба суверенітетів, а протиправне несувверенне втручання однієї держави у правопорядок іншої держави і порушення її суверенітету. По-друге, завдання шкоди життю і здоров'ю фізичних осіб, майну фізичних чи юридичних осіб, держави чи територіальних громад на території України, які перебувають під захистом цивільно-правового порядку України, порушує цивільно-правові норми цього правопорядку і, крім того, порушує закони і звичаї війни, які виводять цивільний компонент за межі збройного конфлікту. На такі порушення суверенітет Російської Федерації не поширюється як у силу перебування цивільно-правового порядку України у сфері суверенітету держави Україна, так і у силу порушень у такий спосіб Росією, як мінімум, законів і звичаїв війни.

У зв'язку з цим як не подивитись на цю ситуацію, проте наведені вище порушення перебувають за межами суверенітету Російської Федерації у зв'язку з чим у межах цивільно-правового порядку України вона виступає порушником суб'єктивних цивільних прав і законних інтересів фізичних, юридичних осіб, держави чи територіальних громад відповідно.

Більше того, ті норми, що отримали закріплення на рівні зазначених вище Конвенцій стосовно неможливості посилення держави на імунітет від юрисдикції у суді іншої держави, якщо судова справа стосується відшкодування шкоди за тілесне ушкодження чи майнові збитки слід вважати результатом переосмислення концепції імунітету держави, що відбулось після Другої світової війни. Адже, як зазначає Р. М. Буксбаум, характер діяльності Третього Рейху під час війни багато у чому зумовив післявоєнне переосмислення окремих аспектів міжнародних відносин, зокрема в частині можливості подолання імунітету інозем-

ного суверена від позовів у місцевих судах держави, що пов'язано з випадками особливо огидної поведінки держави, яка користується таким імунітетом [12, с. 317–318].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Узагальнюючи викладене вище, слід зазначити, що концепція абсолютного судового імунітету держави у тому числі і у приватноправових питаннях перебуває у безпосередньому прямому конфлікті з феноменом збройної агресії. Це правило було запроваджено для мирного вирішення спорів і повинно застосовуватися, відповідно, у мирний час. Якщо одна зі сторін обрала збройну агресію як спосіб вирішення спору, застосовувати це правило марно, адже агресор застосовує полярно протилежний інструментарій забезпечення своїх інтересів і не можна очікувати від нього поступок у цьому питанні. Обраний ним шлях – є крайнім і при цьому недопустимим в сучасності. У зв'язку з цим і контрзаходи повинні бути адекватними.

При цьому в умовах сьогодення проблема полягає не у тому, щоб проігнорувати принцип імунітету по відношенню до Російської Федерації, а у тому, щоб застосувати його обмежену форму як це визначено міжнародними джерелами права, зокрема наведеними вище Конвенціями, а також звичаями і які дають можливість українським судам розглядати справи щодо відшкодування завданої Росією у ході збройної агресії шкоди, виключаючи відповідні випадки з-під принципу імунітету держави.

Список використаних джерел:

1. Вадькал В. А., Гадірлі Т. А. Імунітет держави, його види та концепції реалізації. *Юрид. наук. електрон. журн.*: електрон. наук. фахове вид. 2021. № 9. С. 296–298. URL: http://www.lsej.org.ua/9_2021/74.pdf (дата звернення: 17.04.2022).
2. Ткаля О. В. Правовий імунітет та його різновиди. *Акт. пробл. держ. і права*. Одеса, 2007. Вип. 36. С. 117–126.
3. Борщевська О. Судовий імунітет держави в розгляді приватноправових спорів за участю іноземних осіб. *Підприємство, госп-во і право*. 2021. № 3. С. 77–82.
4. Європейська конвенція про імунітет держав (ETS № 74) (Базель, 16 травня 1972 року). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_060#Text (дата звернення: 15.05.2022).
5. Конвенція ООН про юрисдикційні імунітети держав і їх власності (02 грудня 2004 року). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_e50#Text (дата звернення: 15.05.2022).
6. Про міжнародне приватне право: Закон України від 23.06.2005 р. № 2709-IV. *Відом. Верхов. Ради України*. 2005. № 32. ст. 422 (зі змінами).
7. Верховний Суд сформулював висновок щодо судового імунітету РФ у справі про відшкодування шкоди, завданої державою-агресором. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1270169/> (дата звернення: 15.05.2022).
8. Аналіз захисту права власності в період та після закінчення війни. Частина 2. URL: <https://borgexpert.com/vijna-z-rosiieiu/analiz-zakhystu-prava-vlasnosti-v-period-ta-pisli-zakinchennia-vijny-chastyna-2> (дата звернення: 20.05.2022).
9. Caglioti D. L. Property Right in Time of War: Sequestration and Liquidation of Enemy Alien's Assets in Western Europe during the First World War. *Journal of Modern European History*. 2014. Vol. 12, No. 4. P. 523–545.
10. Mulder N. 'A Retrograde Tendency': The Expropriation of German Property in the Versailles Treaty. *Journal of the History of International Law*. 2020. Vol. 22. P. 507–535.
11. Барандій М. В. Поняття суверенітету держави у міжнародному праві. *Часопис Київ. ун-ту права*. 2010. № 2. С. 307–311.
12. Vuxbaum R. M. A Legal History of International Reparations. *Berkeley Journal of International Law*. 2005. Vol. 23 (2). 314–346.

